

הרב יהודה גלעד "וירד אברם"

הסיפור הראשון המסופר על אברהם אבינו לאחר הבחירה בו ועלייתו לארץ ישראל הוא סיפור ירידתו למצרים ופרשת "אחותי את" הכרוכה עמו:

ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה לגור שם כי כבוד הרעב בארץ. ויהי כאשר הקריב לבוא מצרימה ויאמר אל שרי אשתו הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את. והיה כי יראו אותך המצרים ואמרו אשתו זאת והרגו אותי ואותך יחיו. אמרי נא אחותי את למען ייטב לי בעבורך וחיתה נפשי בגללך.¹

סיפור זה מעמידנו בפני תמיהה רבתי על התנהגותו של אברם אבינו מן ההיבט המוסרי. כיצד זה עלתה בדעתו תוכנית להצלת עצמו על חשבון הפקרת אשתו? שהרי נראה כי אולי היתה תוכניתו יוצאת אל הפועל כמתוכנן שרי אשתו היתה נישאת למצרי כלשהו אשר היה חי עמה בחטא וכל זאת "למען ייטב לי בעבורך וחיתה נפשי בגללך". ואם ספק בידינו מהי משמעות הביטוי "ייטב לי בעבורך" ממשיכה התורה ומבארת בפירוט "ולאברם היטיב בעבורה ויהי לו צאן ובקר וחמורים ועבדים ושפחות ואתונות וגמלים". והרי גילוי עריות הוא מן הדברים שאדם מצווה למסור נפשו עליהם כיצד אפוא עלתה כזו על דעתו של אברם אבינו?

הפרשנים הקלאסיים אכן התחבטו בבעיה זו והציעו דרכים שונות לפתרונה. ספורנו למשל טוען כי דעתו של אברם היתה רק מעין תחבולה לזמן מה, כאשר יחשבו המצרים ששרי פנויה יכנסו עמו למשא ומתן על הנדוניה ותנאי הנישואין, ובין כך וכך יברחו אברם ושרי. רד"ק אף הוא מצדיק את התנהגות אברם ורואה בה הכרח שלא יגונה מכיון שאין סומכין על הנס ועל כן מצווה הוא לעשות את אשר לאל ידו על מנת להינצל (וכך מצדיק הוא גם את עזיבת הארץ מפני הרעב).

לעומת עמדות אלו מציב המדרש בבראשית רבה כוון שונה לחלוטין:

רבי פנחס בשם רבי הושעיא רבה אמר: אמר הקב"ה לאברהם אבינו: צא וכבוש את הדרך לפני בניך. את מוצא כל מה שכתוב באברהם כתוב בבניו –

¹ בראשית יב, י-ג.

באברהם כתיב: "ויהי רעב בארץ", בישראל כתיב: "כי זה שנתיים הרעב". באברהם כתיב: "וירד אברם מצרימה", ובישראל כתיב: "וירדו אבותינו מצרימה" [...] באברהם כתיב: "ויהי כאשר הקריב", בישראל כתיב "ופרעה הקריב". באברהם כתיב: "והרגו אותי ואתך וחיר", בישראל כתיב: "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו וכל הבת תחיון" וכו'.²

במבט ראשון נראה שהמדרש רק מציב בפנינו מקרה מובהק בו בא לידי ביטוי העקרון של "מעשה אבות סימן לבנים" ומלמדנו בכך כי שעבוד מצרים הוא תוכנית אלוקית קדומה הבאה לידי ביטוי רמוז כבר בקורות חיי אברם. אולם, במבט נוסף בפתיחת דבריו של רבי פנחס, "אמר הקב"ה לאברם צא וכבוש את הדרך לפני בניך", ניתן לומר אולי שאף בעל המדרש מוטרד משאלתנו, ועל כן משיב הוא שאכן לא ניתן להבין את התנהגותו של אברם, אלא אם כן נאמר שעמד הוא בפני צו אלוקי מפורש: "צא וכבוש את הדרך לפני בניך". כלומר, לא נוכל להצדיק את התנהגות אברם בקנה מידה מוסרי אנושי פשוט, עלינו להפליג למישור שלמעלה ממנו ולהבינו כציות לצו עליון. אך דומה שהמפתיע והמקורי שבכולם הוא רמב"ן בפירושו. בראשית דבריו מביא הוא את דברי המדרש הנ"ל ונראה כהולך בעקבותיו, שהמדובר כאן בעקרון "מעשה אבות סימן לבנים" ואף כאן "לא נפל דבר מכל מאורע האב שלא יהיה בבניך". ואולם ממשיך הרמב"ן ומוסיף:

ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה שהביא אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, כי יש באלוקים כח לעזור ולהציל. גם יציאתו מן הארץ, שנצטווה עליה בתחילה, מפני הרעב, עון אשר חטא, כי האלוקים ברעב יפדנו ממות, ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה במקום המשפט שמה הרשע והחטא.³

כאן אפוא, הופך הרמב"ן את קערת המדרש על פיה. אם לדעת המדרש אברם עושה מעשיו על פי צו אלוקי, הרי שלדעת רמב"ן ההיפך הוא הנכון! אברם חטא בהתנהגותו זו וכתוצאה מכך מתרחש שעבוד מצרים בהקבלה מופלאה כל כך לכל שאירע לאברם.

² בראשית רבה (תיאודור-אלבק), פרשה מ, ד"ה (טז): "ולאברהם היטיב".

³ רמב"ן על התורה, בראשית יב, י, ד"ה: "ודע כי".

אם נלך בדרכו של הרמב"ן תקבל פרשה זו מסר בעל עוצמה וחשיבות ייחודיים. בראשית הפרשה שומעים אנו על בחירת אברם ועל שתי הבטחות מרכזיות שהובטחו לו: ברכת הזרע וברכת הארץ. והנה בא אברם ובמו ידיו נראה כמסכל את שתיהן: הוא עוזב את הארץ וכאילו נוטש את שרי אשתו. בשלב זה נראה כאילו התוכנית האלוקית כולה עומדת בסכנה. מה תהא התגובה האלוקית? האם יאמר ה': "ניחמתי כי בחרתי באברם", כפי שאמר לאחר כשלוש דור המבול? לא ולא! כאן מלמדת אותנו התורה כי האדם, אף הענק שבענקים, עלול להיכשל, ולעתים יראה כאילו ניתק הוא את הקשר לארץ ולעתיד העם, אך ההבטחה והבחירה עומדות לעד. במקום בו נכשל האדם הנבחר מופיעה יד ה' המנחמת, מצילה אותו מן הטעויות של עצמו, ומשיבה אותו למסלול שיועד לו.⁴

דברים אלו עולים בקנה אחד עם דברי המהר"ל (נצח ישראל פרק יא), שם עומד המהר"ל על השאלה על שום מה ולמה אין התורה מספרת לנו דבר וחצי דבר על עברו של אברם. בניגוד למה שמצינו אצל נח בו מציגה אותו התורה בפנינו כצדיק תמים מיד בתחילת הופעתו, אצל אברם פותחת התורה ב"ויאמר ה' אל אברם לך וגו'", והקורא עומד ושואל בזכות מה זוכה אותו אברם אלמוני להבטחות מפליגות שכאלו. ועל זאת משיב המהר"ל:

[...] לכך כאשר בחר השם יתברך מתחלה באברהם והוציאו מאור כשדים לתת לו הארץ, כתיב (בראשית יב, א) "ויאמר ה' אל אברם לך לך מארצך וממולדתך אל הארץ אשר אראך". והקשה הר"ם ז"ל, שתימה הוא שלא זכר הכתוב קודם זה שהיה אברהם צדיק, ולכך נגלה עליו השכינה ואמר לו "לך מארצך וממולדתך וגו'", כי בלא זה לא נגלה עליו השכינה ואמר לו "לך מארצך", לך ראוי היה לכתוב קודם צדקת אברהם. וכמו שתמצא בנח (בראשית ו, ח) "ונח מצא חן בעיני ה'", ואחר כך כתיב (שם שם ט) "אלה תולדות נח וגו'", הזכיר קודם צדקת נח קודם שהזכיר שדבר השם יתברך עמו.

אבל לפי הדברים אשר אמרנו לך לא יקשה כלל, כי אצל נח לא היה רק בחירה פרטי, והבחירה הפרטית הוא לפי מה שהוא, והכל הוא לפי מעשה

⁴ דרך זו של הנהגת ה' בעולם היא מעין יוצא מן הכלל הבא לידי ביטוי כאן ובכמה מקומות נוספים במקרא, כאשר מדובר על התכנית האלוקית (גאולה) שתמומש בעולם על ידי בחירת עם ישראל. הדרך הנוהגת בדרך כלל היא זו המטילה על האדם והעם את האחריות למעשיו ולתוצאותיהם בדרך של שכר ועונש. עצם רעיון הבחירה (כמו גם רעיון הגאולה, ודאי למאן דאמר שאינה תלויה בתשובה) הוא יוצא מן הכלל אשר מצמצם במידה מסוימת את רעיון האחריות ששכר ועונש בצידה.

צדקות שלו. אבל באברהם לא היה בחירה פרטית, רק באומה הישראלית, שהם זרעו. שהרי כתיב באותה בחירה (בראשית יב, ב) "ואעשה אותך לגוי גדול", וזה בחירה כללית, ובחירה כמו זאת אין תולה במעשה כלל, ולא בחטא, כי המעשה הוא לפרט. אף כי בודאי זכות אבות מועיל, מכל מקום עיקר הבחירה - בחירה כללית בו ובזרעו.

[...] אבל עיקר הבחירה שבחר השם יתברך באברהם לא היה בחירה פרטית, רק שבחר בו ובזרעו אחריו בחירה כללית, ולא היה בחירה פרטית. שהבחירה הפרטית הוא לפי המקבל, ואם נשתנה המקבל - ישתנה הדבר. ולכן יתורץ השאלה, שלא הזכיר הכתוב צדקת אברהם קודם שנגלה עליו השכינה ואמר לו "לך לך מארצך וממולדתך וגו'" (בראשית יב, א), שאם כך היה משמע שלכך נגלה עליו הקב"ה ואמר לו "לך לך מארצך" בשביל זכותו שהזכיר, ואם כן היה זאת האהבה תלויה בדבר, וכל אהבה התלויה בדבר - בטל דבר בטל האהבה (אבות פ"ה מט"ז). לפיכך אל בחירה הפרטית יש שנוי, ולא אל הבחירה כללית. וכיון שלא נזכר צדקת אברהם קודם שאמר לו "לך לך מארצך", לא היה זה בשביל צדקת אברהם - עד שתאמר אם בטל דבר בטל האהבה, כי זכות אבות אפשר שיהיה תמה, ואם כן תהיה הבחירה הזאת שבחר באברהם בטל. ולכך לא הזכיר זכותו, לומר כי הבחירה הזאת לא תליא בזכות כלל, ולכך אי אפשר שיהיה דבר זה בטל.⁵

דברינו הנ"ל על ביאור הרמב"ן את "כשלוונותי" של אברם בתחילת דרכו, אף מחדדים ומעמיקים את המסר המוצע על ידי המהר"ל, שעצם הבחירה באברהם וממילא בישראל עומדת מעל ובלתי תלויה בהתנהגותו, ואף כשהוא חוטא הבחירה בו בעינה עומדת, ומכוחה ניתנת לו הזדמנות נוספת אשר באמצעותה, בסופו של דבר, מתגלית דמותו הנוהרת של אברהם אבי המאמינים.⁶

⁵ מהר"ל, נצח ישראל, פרק יא.

⁶ ראוי לציין שבמקרא כולו נמצאת פעמים רבות הד לרעיון זה, שלמרות עקרון ההתניה של שכר ועונש "והיה אם שמוע תשמעו ונתתי מטר ארצכם וגו'", "ואם לא תשמעו לי ויספתי ליסרה אתכם וגו'", עצם בחירת ישראל ולכן גם עצם הישרדותו הינם מובטחים: "ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים וגו'".